МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ, КРАЄЗНАВСТВА І ТУРИЗМУ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

З ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОГО НАПРЯМУ

«ГЕОГРАФІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО»

Основний рівень

3 роки навчання

Київ – 2022 рік

«Схвалено для використання в освітньому процесі»
Рішення експертної комісії з позашкільної освіти від 12.09.2022
(протокол № 2)

Зареєстровано у Каталозі надання грифів навчальній літературі та навчальним програмам за № 8.0010-2022

Автори програми:

Копилець Євгеній Вікторович – заступник директора Полтавського обласного центру національно-патріотичного виховання, туризму і краєзнавства учнівської молоді, кандидат педагогічних наук

Омельченко Дмитро Григорович – заступник директора Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Географічне краєзнавство є складовою частиною географічної науки з усіма притаманними їй методами дослідження. Воно відіграє провідну роль в осягненні учнівською молоддю взаємозв'язків між природою, населенням та господарством, пізнанні рідного краю, є запорукою вивчення та подальшого екологічно доцільного використання навколишнього середовища.

Навчальна програма розрахована насамперед на вихованців молодшого та середнього підліткового віку.

Метою програми є набуття особистістю компетентностей у процесі занять географічним краєзнавством.

Основні завдання програми полягають у формуванні таких компетентностей:

1. Пізнавальна компетентність: уміння вивчати особливості географії рідного краю, досліджувати та екологічно доцільно використовувати природні ресурси, особистісно сприймати об'єкти дослідження, досліджуваний матеріал.

2. Практична компетентність: уміння та навички забезпечувати власну безпечну життєдіяльність у польових умовах, здійснювати дослідження географічних об'єктів своєї місцевості та систематизувати результати досліджень.

3. Творча компетентність: уміння та навички підготовки звітів про експедиції, краєзнавчо-дослідницьких робіт, виступів на конференціях.

4. Соціальна компетентність: набуття досвіду участі у туристсько-краєзнавчих масових заходах, здатність до співробітництва, соціальна активність, володіння культурою спілкування, свідоме ставлення до власної безпеки та безпеки оточення, збереження та примноження культури, звичаїв, традицій українського народу, формування позитивних якостей емоційно-вольової риси (самостійність, працелюбство, ініціативність, відповідальність та ін.).

Програма гуртка спрямована на формування системного мислення, розвиток загальних компетентностей вихованців та їхніх компетентностей з окремих навчальних дисциплін і туристсько-краєзнавчої роботи.

Програма передбачає навчання дітей протягом трьох років. На опрацювання навчального матеріалу кожного року відводиться 216 годин.

У змісті програми враховані вимоги чинних державних освітніх стандартів у царині середньої освіти. Програма включає відомості, які поглиблюють і доповнюють зміст курсів географії, що вивчаються у закладах загальної середньої освіти.

Важлива роль відводиться формуванню у гуртківців мовної культури, засвоєнню географічної, краєзнавчої та туристської термінології, практичних навичок застосування методів географічних досліджень, роботи з джерелами географічної інформації, користування туристським спорядженням, вихованню свідомого ставлення до власного здоров'я.

Тривалість занять визначається з урахуванням психофізіологічного розвитку та допустимого навантаження і складає в академічних годинах 45 хвилин. Екскурсії та практичні заняття є обов'язковими та необхідними складовими навчально-виховного процесу. Вони передбачають створення умов

для наближення змісту тем до реального життя. Орієнтовне співвідношення теоретичних і практичних годин упродовж усього періоду опанування програми становить 1:4; частка практичних занять кожного навчального року зростає, оскільки вихованці набувають дедалі більшого досвіду.

Необхідною умовою організації екскурсій і практичних занять на місцевості є дотримання санітарно-гігієнічних вимог та правил безпеки життєдіяльності. Вступні заняття мають включати теми з безпечних умов участі вихованців в освітньому процесі та загальних тем, щодо вмінь реагувати на виклики, пов'язані з небезпечними ситуаціями, що виникають у різних місцях перебування вихованців.

Під час планування практичних занять, екскурсій, подорожей, змагань тощо слід брати до уваги забезпечення безпеки учасників освітнього процесу, сезонні зміни погоди, додаткові можливості для реалізації запланованих заходів під час канікул.

Для закріплення та реалізації набутих вихованцями за навчальний рік знань, умінь та навичок влітку проводять багатоденну туристсько-краєзнавчу експедицію (поза сіткою навчальних годин). За об'єктивної відсутності умов для її проведення можна замінити на серію одноденних експедицій, одноденну експедицію або, у крайньому разі, на виконання групових чи індивідуальних проєктів за тематикою програми. У такому разі на початку наступного навчального року замість підготовки звіту про експедицію потрібно здійснити оформлення результатів проєктів.

Програма передбачає варіативність як дидактичних принципів, так і методів навчання, спрямованих на формування творчої особистості. На заняттях гуртка використовують різноманітні методи навчання в залежності від віку та індивідуальних особливостей вихованців: пояснювально-ілюстративні (розповідь, пояснення, бесіда, ілюстрація та ін.), репродуктивні (відтворювальні), тренінгові (розвиток знань, набуття вмінь та навичок), дискусійні, проблемно-пошукові (дослідницькі, пошукові). При проведенні практичних занять перевагу варто надавати зорієнтованим на конкретний результат географічним дослідженням та пошуковій роботі.

Поряд із груповими, колективними формами роботи варто проводити індивідуальну роботу з вихованцями відповідно до чинного Положення про порядок організації індивідуальної та групової роботи в позашкільних закладах освіти. Це створює умови для диференціації та індивідуалізації навчання відповідно до творчих здібностей, віку та психофізичних особливостей, стану здоров'я дітей, є запорукою успішності підготовки до конкурсів, конференцій та інших масових заходів.

Перевірка сформованості компетентностей вихованців здійснюється під час проведення практичних занять у формі змагань, вікторин, конкурсів, виконання творчих завдань тощо.

Керівник гуртка в установленому порядку може вносити зміни до розподілу навчального часу на вивчення окремих тем програми, враховуючи рівень підготовки, вік, інтереси вихованців, стан матеріально-технічної бази закладу, в якому працюють гуртки.

У перші тижні занять необхідно провести батьківські збори, де розповісти про план роботи гуртка, розклад занять та особисте спорядження юного

географа-краєзнавця для практичних занять та туристсько-краєзнавчих мандрівок.

Для здійснення освітнього процесу в гуртку з метою ефективного формування компетентностей використовують засоби навчання, орієнтуючись на чинний Типовий перелік навчально-наочних посібників і технічних засобів навчання для художньо-естетичних, еколого-натуралістичних, туристсько-краєзнавчих і науково-технічних позашкільних навчальних закладів. Доцільно використовувати різноманітні засоби навчання: мультимедійні засоби навчання, колекції, гербарії, картографічний матеріал тощо.

За відсутності можливості здійснювати освітній процес в очному режимі низку ресурсів для дистанційного навчання та приклади відповідних завдань можна знайти на сайтах Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді, обласних центрів національно-патріотичного виховання, туризму і краєзнавства учнівської молоді, станцій юних туристів тощо.

Основний рівень, перший рік навчання

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Назва розділу, теми	Кількість годин		
		Усього	В тому числі	
			Теоре-тичних	Прак-тичних
1	*2*	*3*	*4*	*5*
1.	**Розділ І. Вступ**	***12***	***5***	***7***
1.1.	Вступне заняття	2	1	1
1.2.	Туристсько-краєзнавчі можливості рідного краю	6	2	4
1.3.	Безпека життєдіяльності під час навчальних занять та туристсько-краєзнавчих мандрівок	4	2	2
2.	**Розділ ІІ. Географічне краєзнавство**	***132***	***33***	***99***
2.1.	Повторення навчального матеріалу, набутих умінь та навичок	6	-	6
2.2.	Основні віхи розвитку вітчизняного географічного краєзнавства	10	3	7
2.3.	Фізико-географічне положення краю. Природні комплекси	10	4	6
2.4.	Фенологічні спостереження	8	1	7
2.5.	Геологічна будова, мінерали та гірські породи, рельєф краю	20	7	13

2.6.	Метеорологічні спостереження. Особливості клімату краю	18	6	12
2.7.	Води краю. Гідрологічні спостереження	20	6	14
2.8.	Рослинність, тваринний світ, ґрунти краю	10	3	7
2.9.	Взаємопов'язаність природи, населення і господарства. Геоекологічна ситуація у краї	10	3	7
2.10	Масові туристсько-краєзнавчі заходи	20	-	20
3.	**Розділ III. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок**	***10***	***4***	***6***
3.1.	Правила санітарії та гігієни. Домедична допомога. Виклики, пов'язані з небезпечними ситуаціями, що виникають у місцях перебування вихованців. Правила поведінки вихованців при загрозах життю і здоров'ю.	10	4	6
4.	**Розділ IV. Туристсько-спортивна підготовка**	***28***	***6***	***22***
4.1.	Спортивне орієнтування. Топографічна підготовка	10	2	8
4.2.	Туристське спорядження	2	-	2
4.3.	Туристський побут. Організація харчування в краєзнавчій експедиції	6	2	4
4.4.	Техніка пішохідного туризму	6	2	4
4.5.	Підготовка до літньої експедиції	4	-	4
5.	**Розділ V. Фізична підготовка та безпека життєдіяльності**	***24***	***4***	***20***
5.1.	Правила безпеки занять фізичною підготовкою. Загальна фізична підготовка.	16	2	14
5.2.	Спортивні та рухливі ігри. Правила проведення ігор. Правила безпеки участі в іграх	8	2	***6***
6.	**Розділ VI. Підсумки навчального року**	***10***	***-***	***10***
6.1.	Екскурсія. Підготовка до літньої туристсько-краєзнавчої експедиції	8	-	8
6.2.	Підбиття підсумків навчального року	2	-	2
7.	**Розділ VII. Туристсько-краєзнавча експедиція (або виконання проєктів)**	**Поза**	**сіткою**	**годин**
	Разом	**216**	**52**	**164**

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Розділ І. Вступ (12 год.)

1.1. Вступне заняття (2 год.)

Поняття «край». Рідний край. Краєзнавчі витоки географічної науки. Пізнавальне та практичне значення учнівського географічного краєзнавства. Спрямованість сучасного географічного краєзнавства на забезпечення гармонійного співіснування людини з природою. Джерела знань та методи досліджень у географічному краєзнавстві. Основні форми туристсько-краєзнавчої роботи. Значення туристської підготовки для краєзнавчих досліджень. Мета, завдання, зміст, орієнтовне планування роботи гуртка на поточний навчальний рік. Управління та самоврядування в гуртку.

Практичне заняття.

Анкетування «Чого я чекаю від гуртка». Формулювання та прийняття «Законів географа-краєзнавця». Організація самоврядування в гуртку.

1.2. Туристсько-краєзнавчі можливості рідного краю (6 год.)

Загальна характеристика географічного положення України та рідного краю. Географічні умови та ресурси, якими визначається туристська привабливість рідного краю.

Практичні заняття.

Презентація місцевих історико-культурних та природних пам’яток, туристських та екскурсійних маршрутів на основі опрацювання відповідних джерел інформації. Екскурсія до місцевого музею чи рекреаційної зони (за вибором).

1.3. Безпека життєдіяльності під час навчальних занять та туристсько-краєзнавчих мандрівок (4 год.)

Безпека життєдіяльності під час теоретичних та практичних занять. Електробезпека та пожежна безпека. Правила дорожнього руху. Норми поведінки у громадських місцях, у транспорті, на водоймах тощо. Безпека поводження з незнайомими людьми та підозрілими предметами. Чинники небезпеки, зумовлені військовими діями. Права та обов’язки учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок відповідно до чинної нормативної бази організації та проведення туристських спортивних походів, екскурсій, подорожей з учнівською та студентською молоддю. Загальні правила поведінки під час походів, екскурсій, подорожей.

Практичні заняття.

Виконання завдань на засвоєння правил безпечної життєдіяльності (у формі гри або тренінгу) .Ознайомлення з основними положеннями Інструкції щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю, Інструкції щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю.

Розділ ІІ. Географічне краєзнавство (132 год.)

2.1. Повторення навчального матеріалу, набутих умінь та навичок (6 год.)

Практичні заняття.

Актуалізація та перевірка рівня базових знань, умінь та навичок вихованців, набутих у гуртку «Юні туристи-краєзнавці». Опрацювання та презентація матеріалів літньої туристсько-краєзнавчої подорожі. Участь у заходах до Всесвітнього дня туризму.

2.2. Основні віхи розвитку вітчизняного географічного краєзнавства (10 год.)

Етап початкового пізнання природи, стихійно-описовий та цілеспрямовано-описовий етапи, становлення організаційних форм географічного краєзнавства. Ставлення людини до довкілля у різні історичні часи. Народні географічні знання, їхня тісна пов'язаність із духовним життям українців. Персоналії: П. Чубинський, В. Докучаєв, С. Русова, С. Рудницький, П. Тутковський, К. Дубняк, місцеві діячі географічного краєзнавства.

Практичні заняття.

Екскурсія до краєзнавчого відділу місцевої бібліотеки, ознайомлення з краєзнавчими виданнями XIX-XX століть. Екскурсія: порівняння описів природи або поселення краєзнавцями минулого із сучасними умовами. Зустріч із місцевим географом-краєзнавцем.

2.3. Фізико-географічне положення краю. Природні комплекси (10 год.)

Фізико-географічне положення (ФГП) краю – адреса, яка визначає його природні умови. Край у системі географічних координат. Характеристика ФГП краю за картами.

Поняття «природний комплекс» (ПК). Компоненти природи, які у поєднанні утворюють ПК. Загальне уявлення про різноманітність та ієрархію ПК. Типові ПК краю (огляд від рівня природних зон до фацій). Причини різноманітності ПК. Специфіка географічного та екологічного підходів до вивчення природних комплексів. Співвідношення ПК і екосистем. Антропогенні ПК, штучні екосистеми.

Поняття «цінності природи». Характеристика основних суб'єктних цінностей природи. Самоцінність природи.

Практичні заняття.

Визначення географічного положення місцевого ландшафтного урочища. Відстеження обумовленості особливостей компонентів ПК географічним положенням. Пошук на місцевості урочищ та фацій. Аналіз причин відмінностей між ПК. Складання порівняльного опису природного і антропогенного ПК. Порівняльна характеристика цінностей природного і антропогенного ПК своєї місцевості.

2.4. Фенологічні спостереження (8 год.)

Сутність фенологічних спостережень, їхня спорідненість із географічним краєзнавством. Основні правила здійснення фенологічних спостережень. Фенологічні спостереження та народний хліборобський календар.

Практичні заняття.

Ознайомлення з календарем сезонних явищ у краї. Фенологічні екскурсії. Вибір об'єктів для фенологічних спостережень, сезонні спостереження. Ведення журналу спостережень, оформлення результатів у вигляді «дерева».

2.5. Геологічна будова, мінерали та гірські породи, рельєф краю (20 год.)

Геологія як наука. Геологічне минуле України. Внутрішні та зовнішні процеси, якими зумовлені зміни земної кори.

Мінерали та гірські породи, їхня генетична класифікація. Походження та просторова диференціація типових гірських порід краю. Роль живих організмів у формуванні гірських порід. Корисні копалини краю, закономірності їхнього розміщення.

Методика проведення найпростіших геологічних досліджень: добір спорядження, вибір місцевості для огляду, правила запису польових спостережень та збору зразків. Рослинність як індикатор залягання гірських порід.

Основні риси сучасного рельєфу краю. Абсолютні й відносні, максимальні та мінімальні висоти. Форми рельєфу різного порядку, характерні для території краю, чинники їхнього формування і поширення. Прилади та інструменти для вивчення рельєфу.

Антропогенний вплив на геологічне середовище та рельєф краю. Геолого-географічні заповідні території і об'єкти краю, їхня ціннісна характеристика. Вплив рельєфу на господарство краю. Відображення рельєфу у культурі краю.

Практичні заняття.

Укладення нарису праісторії краю за палеогеографічними картами і схемами, ознайомлення з викопними рештками організмів. Ознайомлення з колекціями мінералів та гірських порід, вправляння у визначенні мінералів та гірських порід. Екскурсії до геологічного відслонення. Польове ознайомлення з місцевими формами рельєфу, вправляння у роботі з геодезичними приладами. Моделювання рельєфотвірних процесів, конкурс геоморфологів.

2.6. Метеорологічні спостереження. Особливості клімату краю (18 год.)

Погода, її характеристики (елементи). Опис погоди у системі географічних досліджень. Місцева метеослужба. Основні прилади для метеоспостережень, вимоги до облаштування метеомайданчика. Значення спостережень за погодою та її передбачення для туристських подорожей. Народні прикмети завбачення погоди, їхній зв'язок із хліборобським календарем. «Живі барометри» у природі.

Клімат краю, його особливості та їхня обумовленість. Характеристика пір року, сезонного розподілу метеорологічних явищ. Поняття мікроклімату. Вплив людини на метеорологічні явища та клімат. Значення клімату для господарського та культурного життя місцевого населення.

Практичні заняття.

Екскурсія на метеостанцію або метеомайданчик. Робота з метеоприладами. Опрацювання результатів спостережень за погодою, виготовлення та аналіз графіків, схем, діаграм динаміки погодних характеристик. Прогнозування погоди за місцевими ознаками. Створення банку прикмет завбачення погоди. Виготовлення простих приладів спостереження за погодою. Конкурс синоптиків. Аналіз кліматичних карт. Вивчення мікрокліматичних відмінностей окремих ландшафтних ділянок, визначення відповідних чинників.

2.7. Води краю. Гідрологічні спостереження (20 год.)

Поверхневі води краю. Характерні риси розміщення водних об'єктів краю, їхня зумовленість. Річки краю, їхня загальна характеристика, типові риси режиму. Найбільші річки, річки найближчої місцевості. Програма вивчення річки як природного комплексного об'єкта. Методика гідрологічних досліджень на місцевих річках: вибір об'єкта, необхідне обладнання, правила проведення досліджень, фіксація та обробка результатів. Гідрологічні показники як індикатори екологічного стану річки.

Озера та болота краю (за наявності), їхня загальна характеристика, умови утворення, роль у природі, методика дослідження. Підземні води, джерела. Штучні водойми. Взаємовплив розміщення і стану водойм та життя людей у краї. Чинники негативного впливу на річки та інші водойми, вимоги водоохоронного законодавства. Місцеві гідрологічні пам'ятки природи, заказники тощо.

Практичні заняття.

Моделювання руслотвірних процесів. Виготовлення інструментів для гідрологічних досліджень. Спостереження за місцевою річкою у період повені, очищення заплавної зони від сміття. Польові гідрологічні, гідроекологічні роботи. Конкурс гідрологів.

2.8. Рослинність, тваринний світ, ґрунти краю (10 год.)

Загальна характеристика рослинності краю, її змін у часі. Типові рослинні угрупування, види рослин, чинники їхнього поширення. Штучні насадження. Можливості дослідження рослинності під час подорожі.

Тваринний світ краю: видова різноманітність та чисельність, їхні зміни в часі. Поширення різних видів відповідно до певних умов середовища існування. Методики вивчення тваринного світу під час подорожі.

Ґрунт – «дзеркало ландшафту». Роль і значення ґрунту в біосфері. Типові ґрунти краю, їхні будова і склад, чинники утворення. Причини деградації ґрунтів.

Практичні заняття.

Вивчення рослинності краю за ілюстраціями та гербарними зразками, усною народною творчістю. Вивчення тваринного світу краю за ілюстраціями, усною народною творчістю, слідами життєдіяльності. Екологічні ігри, вправи екотренінгу («Екологічна етика», «Онуки Ліннея», «Павутина» тощо). Польове ознайомлення з типовими рослинними угрупуваннями та тваринним світом місцевих ПК, складання відповідного опису. Опис ґрунту.

2.9. Взаємопов'язаність природи, населення і господарства. Геоекологічна ситуація у краї (10 год.)

Заселення краю впродовж історичного часу. Виникнення і розвиток основних населених пунктів краю, свого міста чи села. Вплив природних умов краю на систему розселення, традиційний тип житла, промисли та галузі господарства. Природа краю у культурі та мистецтві.

Кількість, статева та вікова структура населення краю, свого населеного пункту. Динаміка кількості населення міста (села) в ретроспективі. Загальна характеристика зайнятості населення та господарства краю, свого населеного пункту.

Зміна компонентів природи і ПК в цілому під впливом діяльності людини: огляд за історичний період, констатація сучасного стану. Геоекологічний напрям у географічному краєзнавстві. Прості методики геоекологічного моніторингу. Охорона природи у краї.

Практичні заняття.

Аналіз тематичних карт краєзнавчого атласу. Екскурсія до місцевого краєзнавчого музею. Геоекологічний моніторинг території, прилеглої до навчального закладу.

2.10. Масові туристсько-краєзнавчі заходи (20 год.)

Практичні заняття.

Підготовка та здійснення туристсько-краєзнавчих мандрівок, підготовка до зльотів та змагань та участь у них, участь у конкурсах, природоохоронних акціях, відзначення дат екологічного календаря тощо.

Розділ ІІІ. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок (10 год.)

3.1. Правила санітарії та гігієни. Домедична допомога (10 год.)

Правила особистої гігієни, особливості їхнього дотримання у туристській мандрівці. Гігієна одягу та взуття. Загартовування: принципи, чинники, технології. Вплив шкідливих звичок на організм. Режим дня.

Захворювання, які найчастіше трапляються під час подорожей (простудні, інфекційні кишкові, харчові отруєння, переохолодження, тепловий та сонячний удари тощо), їх симптоми, лікування, профілактика. Травми (потертості, мозолі, забої, розтяги, вивихи, переломи, поранення ріжучими та колючими предметами, укуси кліщів, комах, змій, звірів, опіки тощо), дії при травмуванні, профілактика. Допомога потопаючому. Склад похідної аптечки. Правила та способи транспортування потерпілого.

Виклики, пов'язані з небезпечними ситуаціями, що виникають у місцях перебування вихованців. Правила поведінки вихованців при загрозах життю і здоров'ю.

Практичні заняття.

Вправляння у призначенні вмісту аптечки, накладанні пов'язок і шин. Транспортування «потерпілого» різними способами. Залік із надання домедичної

допомоги (тестова і практична частини). Ознайомлення з маршрутами до найближчого укриття.

Розділ IV. Туристсько-спортивна підготовка (28 год.)

4.1. Спортивне орієнтування. Топографічна підготовка (10 год.)

Загальні відомості про спортивне орієнтування. Способи орієнтування на місцевості за компасом, небесними світилами та природними ознаками. Визначення сторін горизонту. Поняття про азимут, масштаби карт. Умовні знаки спортивних карт.

Практичні заняття.

Рух на місцевості з орієнтуванням за картою та легендою. Визначення сторін горизонту за компасом. Рух за вказаним азимутом.

4.2. Туристське спорядження (2 год.)

Загальні вимоги до спорядження (маса, надійність, компактність, естетичність, відповідність призначенню). Групове, індивідуальне, спеціальне та саморобне спорядження.

Практичні заняття.

Підготовка та ремонт спорядження. Укладка рюкзака.

4.3. Туристський побут. Організація харчування в краєзнавчій експедиції (6 год.)

Загальні вимоги до місць бівуаків. Планування бівуаку. Послідовність виконання робіт при облаштуванні бівуаку, екологічно доцільна поведінка учасників мандрівки. Встановлення наметів. Типи вогнищ, їхнє призначення. Облаштування місця для вогнища. Правила пожежної безпеки. Заготівля дров. Роботи зі згортання табору.

Вимоги до продуктів харчування у туристсько-краєзнавчій мандрівці. Зберігання продуктів харчування. Режим харчування під час мандрівки. Особливості приготування їжі у польових умовах. Особиста безпека під час перебування біля вогнища. Безпека під час використання дикорослих рослин у їжу.

Практичне заняття.

Моделювання ситуацій, пов’язаних із облаштуванням бівуаку. Встановлення наметів.

Складання меню для туристсько-краєзнавчих мандрівок різної тривалості, аналіз запропонованих меню. Розпалювання вогнищ різних типів, приготування простих страв.

4.4. Техніка пішохідного туризму (6 год.)

Правила безпеки занять з пішохідного туризму.

Практичні заняття.

Рух групи в поході. Стрій туристської групи. Особливості руху туристської групи в певному районі. Способи подолання перешкод. Забезпечення правил безпеки життєдіяльності при подоланні перешкод.

4.5. Підготовка до літньої експедиції (4 год.)

Мета та завдання експедиції. Вивчення району експедиції. Методи збирання краєзнавчих матеріалів. Польовий зошит та польовий щоденник, вимоги до їх ведення, спеціальні запитальники.

Практичні заняття.

Розподіл обов'язків між членами групи. Робота з картографічним матеріалом з метою розробки маршруту експедиції. Складання кошторису та матеріальне забезпечення експедиції.

Розділ V. Фізична підготовка та безпека життєдіяльності (24 год.)

5.1. Правила безпеки занять фізичною підготовкою. Загальна фізична підготовка (16 год.)

Ранкова гімнастика – один з факторів фізичної підготовки юних туристів-краєзнавців. Час, умови і місце проведення ранкової гімнастики. Похідний крок. Вправи для ніг, присідання та стрибки. Гігієна гімнастичних вправ. Вправи без предметів та на гімнастичних снарядах. Біг на різні дистанції. Стрибки в довжину та висоту.

Практичні заняття.

Розучування кількох комплексів ранкової гімнастики та техніки оздоровчого бігу, правильного дихання. Біг на 50 та 100 метрів, спеціальні бігові вправи, стрибки в довжину та через перешкоди. Удосконалення техніки плавання.

5.2. Спортивні та рухливі ігри. Правила проведення ігор. Правила безпеки участі в іграх. (8 год.)

Ознайомлення з правилами проведення спортивних та рухливих ігор.

Практичні заняття.

Спортивні ігри. Українські народні ігри.

Розділ VI. Підсумки навчального року (10 год.)

6.1 Екскурсія. Підготовка до літньої туристсько-краєзнавчої експедиції. (8 год.)

Практичні заняття.

Проведення оглядової екскурсії за певною темою.

6.2. Підбиття підсумків роботи гуртка за рік (2 год.)

Практичні заняття.

Відзначення кращих вихованців гуртка. Завдання на літо.

Розділ VII. Туристсько-краєзнавча експедиція (або виконання проєктів)

Підготовка туристсько-краєзнавчої подорожі як форми комплексного закріплення та реалізації набутих вихованцями знань, умінь та навичок у навчальному році.

Практичні заняття.

Туристсько-краєзнавча експедиція.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Вихованці мають знати і розуміти:

- правила безпеки життєдіяльності під час занять;
- права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок;
- сутність понять «край», «рідний край», географічного краєзнавства, базової географічної термінології відповідно до змісту програми;
- туристсько-краєзнавчі можливості рідного краю;
- особливості взаємодії людства і природи в історичній ретроспективі, у т.ч. на території краю;
- віхи розвитку географічного краєзнавства у краї;
- суб'єктні цінності природи;
- фізико-географічне положення краю, характерні риси його природи відповідно до змісту програми;
- загальну характеристику населення та господарства краю;
- загальні риси геоекологічної ситуації у краї;
- загальні вимоги до облаштування туристського побуту, організації харчування в польових умовах;
- правила санітарії та гігієни у поході чи експедиції;
- фактори ризику, заходи профілактики погіршення здоров'я та правила надання нескладної домедичної допомоги під час мандрівки.

Вихованці мають вміти і застосовувати:

- працювати з краєзнавчою та спеціальною літературою, картами, Інтернет-ресурсами, іншими джерелами знань, необхідними для опанування програмового матеріалу;
- визначати типових представників рослинного і тваринного світу краю за зовнішнім виглядом, слідами життєдіяльності;
- характеризувати взаємопов'язаність природи, населення і господарства на краєзнавчому матеріалі;
- давати ціннісну характеристику об'єктів природи рідного краю;
- виконувати дослідження за опанованими методиками з використанням необхідних інструментів;
- використовувати туристське спорядження;
- надати нескладну домедичну допомогу;
- облаштувати туристський побут у польових умовах.

Вихованці мають набути досвід:

- участі у роботі самоврядування гуртка;
- виконання простих географічних краєзнавчих досліджень;
- участі у масових туристсько-краєзнавчих заходах;
- участі у туристських змаганнях;

- участі у туристських мандрівках, організації безпечної та екологічно доцільної життєдіяльності у польових умовах.

Основний рівень, другий рік навчання

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Назва розділу, теми	Кількість годин		
		Усього	В тому числі	
			Теоре-тичних	Прак-тичних
1	*2*	*3*	*4*	*5*
1.	**Розділ І. Вступ**	***6***	***3***	***3***
1.1.	Вступне заняття	2	1	1
1.2.	Безпека життєдіяльності під час навчальних занять та туристсько-краєзнавчих мандрівок	4	2	2
2.	**Розділ ІІ. Географічне краєзнавство**	***142***	***26***	***116***
2.1.	Повторення навчального матеріалу, набутих умінь та навичок за попередній навчальний рік	4	-	4
2.2.	Опрацювання матеріалів літньої туристсько-краєзнавчої експедиції. Підготовка звіту	12	1	11
2.3.	Основні віхи розвитку вітчизняного географічного краєзнавства	6	2	4
2.4.	Ландшафти	8	2	6
2.5.	Фенологічні спостереження	8	1	7
2.6.	Геологічна будова, мінерали та гірські породи, рельєф краю	18	4	14
2.7.	Метеорологічні спостереження. Особливості клімату краю	16	4	12
2.8.	Води краю. Гідрологічні спостереження	18	4	14
2.9.	Рослинність, тваринний світ, ґрунти краю	10	3	7
2.10	Населення та господарство краю. Екологічні проблеми природокористування та охорона природи	20	5	15
2.11	Масові туристсько-краєзнавчі заходи	22	-	22
3.	**Розділ ІІІ. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок**	***10***	***4***	***6***

3.1.	Правила санітарії та гігієни. Домедична допомога. Виклики, пов'язані з небезпечними ситуаціями, що виникають у місцях перебування вихованців. Правила поведінки вихованців при загрозах життю і здоров'ю.	10	4	6
4.	**Розділ IV. Туристсько-спортивна підготовка**	***28***	***6***	***22***
4.1.	Спортивне орієнтування. Топографічна підготовка	10	2	8
4.2.	Туристське спорядження	2	-	2
4.3.	Туристський побут. Організація харчування в краєзнавчій експедиції	6	2	4
4.4.	Техніка пішохідного туризму	6	2	4
4.5.	Підготовка до літньої експедиції	4	-	4
5.	**Розділ V. Фізична підготовка та безпека життєдіяльності**	***20***	***2***	***18***
5.1.	Правила безпеки занять фізичною підготовкою. Загальна фізична підготовка.	14	1	13
5.2.	Спортивні та рухливі ігри. Правила проведення ігор. Правила безпеки участі в іграх	6	1	5
6.	**Розділ VI. Підсумки навчального року**	***10***	***-***	***10***
6.1.	Екскурсія. Підготовка до літньої туристсько-краєзнавчої експедиції	8	-	8
6.2.	Підбиття підсумків навчального року	2	-	2
7.	**Розділ VII. Туристсько-краєзнавча експедиція (або виконання проєктів)**	**Поза**	**сіткою**	**годин**
	Разом	**216**	**41**	**175**

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Розділ І. Вступ (6год.)

1.1. Вступне заняття (2 год.)

Актуалізація основних відомостей про туризм і географічне краєзнавство за попередній рік навчання в гуртку. Мета, завдання, зміст, орієнтовне планування роботи гуртка на поточний навчальний рік.

Практичне заняття.

Анкетування «Чого я чекаю від гуртка». Організація самоврядування в гуртку.

1.2. Безпека життєдіяльності під час навчальних занять та туристсько-краєзнавчих мандрівок (4 год.)

Безпека життєдіяльності під час теоретичних та практичних занять. Чинники небезпеки, зумовлені військовою агресією російської федерації. Електробезпека та пожежна безпека. Правила дорожнього руху. Норми

поведінки у громадських місцях, у транспорті, на водоймах тощо. Безпека поводження із незнайомими людьми та підозрілими предметами. Права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок відповідно до чинної нормативної бази організації та проведення туристських спортивних походів, екскурсій, подорожей з учнівською та студентською молоддю. Загальні правила поведінки під час походів, екскурсій, подорожей (актуалізація).

Практичні заняття.

Виконання завдань на засвоєння правил безпечної життєдіяльності (у формі гри або тренінгу). Повторення основних положень Інструкції щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю, Інструкції щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю.

Розділ ІІ. Географічне краєзнавство (142 год.)

2.1. Повторення навчального матеріалу, набутих умінь та навичок за попередній навчальний рік (4 год.)

Практичні заняття.

Актуалізація та перевірка рівня базових знань, умінь та навичок вихованців, набутих у гуртку. Відзначення Всесвітнього дня туризму.

2.2. Опрацювання матеріалів літньої туристсько-краєзнавчої експедиції. Підготовка звіту (12 год.)

Типова структура звіту про туристсько-краєзнавчу експедицію. Можливі форми презентації результатів літньої експедиції (виставка, звітний вечір, конкурс звітів та ін.).

Практичні заняття.

Опрацювання польових записів, зібраних матеріалів (робота за розподіленими обов'язками). Ознайомлення зі зразками звітів експедицій попередніх років. Складання письмового звіту про експедицію. Консультації з фахівцями (за потребою). Передача підсумкових матеріалів до навчального кабінету, музею тощо.

2.3. Основні віхи розвитку вітчизняного географічного краєзнавства (6 год.)

Етап трансформації та утвердження вітчизняного географічного краєзнавства. Персоналії: О. Діброва, М. Кострица, місцеві діячі географічного краєзнавства. Організаційні форми географічного краєзнавства на сучасному етапі. Діяльність Українського географічного товариства, Національної спілки краєзнавців України, їхніх місцевих осередків, місцевих громадських краєзнавчих об'єднань.

Практичні заняття.

Ознайомлення з краєзнавчими виданнями ХХ-ХХІ ст. Екскурсія на географічний факультет, до кафедри географії місцевого вишу. Зустріч із місцевим географом-краєзнавцем.

2.4. Ландшафти (8 год.)

Поняття «природний комплекс», «ландшафт». Типові ландшафти краю (огляд від рівня природних зон до фацій). Зміна ландшафтів краю впродовж історичного часу. Інтенсифікація змін навколишнього середовища у XIX – 1 пол. XX ст. Антропогенні ландшафти.

Характеристика основних суб'єктних цінностей природи (актуалізація).

Практичні заняття.

Віднайдення на місцевості урочищ та фацій. Екскурсія: рослини-інтродуценти у звичних ландшафтах. Екскурсія до парку як специфічної геосистеми.

2.5. Фенологічні спостереження (8 год.)

Основні правила здійснення фенологічних спостережень. Фенологічні спостереження та народний хліборобський календар (актуалізація).

Практичні заняття.

Фенологічні екскурсії. Вибір об'єктів для фенологічних спостережень, сезонні спостереження. Ведення журналу спостережень, оформлення результатів у вигляді «дерева».

2.6. Геологічна будова, мінерали та гірські породи, рельєф краю (18 год.)

Геологічне минуле України. Мінерали та гірські породи, їхня генетична класифікація. Походження та просторова диференціація типових гірських порід краю. Корисні копалини краю (актуалізація). Корисні копалини, які постачалися і постачаються для потреб населення з іншої місцевості. Методика проведення найпростіших геологічних досліджень (актуалізація).

Основні риси сучасного рельєфу краю. Прилади та інструменти для вивчення рельєфу (актуалізація). Антропогенний вплив на геологічне середовище та рельєф краю. Негативні геоморфологічні процеси та явища, заходи для їхньої профілактики та боротьби з ними.

Практичні заняття.

Робота з колекціями мінералів та гірських порід, вправляння у визначенні мінералів і гірських порід. Екскурсія до місцевого кар'єру. Збір та паспортизація геологічних зразків. Визначення придатності зразків пісків, глин, суглинків для різних господарських потреб. Ознайомлення з використанням корисних копалин під час екскурсії по місту. Спостереження за негативними геоморфологічними явищами.

2.7. Метеорологічні спостереження. Особливості клімату краю (16 год.)

Погода, її характеристики. Народні прикмети завбачення погоди (актуалізація). Кімнатні рослини, домашні тварини – «живі барометри».

Клімат краю, його особливості (актуалізація). Кліматотвірні чинники, їхній вплив на клімат краю. Кліматичне районування. Кліматичні відмінності у межах своєї області, їхні причини. Зміни клімату краю в останні десятиліття.

Міський мікроклімат. Вплив «острова тепла» на концентрацію речовин, що забруднюють атмосферне повітря.

Практичні заняття.

Поповнення банку прикмет завбачення погоди. Вправляння у прогнозуванні погоди. Аналіз кліматичних карт. Вивчення мікрокліматичних відмінностей окремих ділянок населеного пункту, визначення відповідних чинників. Розробка та виконання проєкту «Живі барометри».

2.8. Води краю. Гідрологічні спостереження (18 год.)

Поверхневі води краю. Річки краю, їхня загальна характеристика. Методика гідрологічних досліджень на місцевих річках. Гідрологічні показники як індикатори екологічного стану річки (актуалізація).

Водопостачання та каналізація: ретроспектива й сучасність. Місто як водозбірний басейн. Водні потоки – «зодчі рельєфу». Несприятливі процеси, пов'язані з текучими водами.

Проблема якості питної води. Чинники, які впливають на якість води. Методики збору та аналізу якості питної води з шахтних колодязів.

Практичні заняття.

Спостереження за місцевою річкою у період повені, очищення заплавної зони від сміття. Польові гідрологічні, гідроекологічні роботи, обробка та систематизація результатів. Екскурсія на місцеве підприємство, що займається водопостачанням чи водоочищенням.

2.9. Рослинність, тваринний світ, ґрунти краю (10 год.)

Типові рослинні угрупування, види рослин, чинники їхнього поширення. Місцеві та інтродуковані рослини. Штучні насадження. Функції зелених насаджень у населеному пункті. Рослини – індикатори забруднення повітря. Вплив кімнатних рослин на повітря в помешканні.

Тваринний світ краю. Поширення різних видів відповідно до певних умов середовища існування. Тварини-синантропи. Тварини, що зникли з території краю в історичний час.

Типові ґрунти краю, їхні будова і склад, чинники утворення (актуалізація). Ґрунт – «пам'ять ландшафту». Причини деградації ґрунтів. Методика закладання та опису ґрунтового розрізу.

Практичні заняття.

Вправляння у визначенні рослинності краю за ілюстраціями та гербарними зразками. Вправляння у визначенні тваринного світу краю за ілюстраціями, усною народною творчістю, слідами життєдіяльності. Екологічні ігри, вправи екотренінгу. Польове ознайомлення з рослинними угрупуваннями та тваринним світом природних та антропогенних ландшафтів, складання відповідних описів. Розробка та виконання міні-проєкту «Біоіндикатори». Опис ґрунтового розрізу.

2.10. Населення та господарство краю. Екологічні проблеми природокористування та охорона природи (20 год.)

Кількість, статева та вікова структура населення краю, свого населеного пункту. Динаміка кількості населення міста (села) в ретроспективі (актуалізація). Чинники природного та механічного руху населення. Міське та сільське населення. Міські поселення краю, їхня характеристика за суспільними функціями. Етнічний склад населення.

Економіко-географічне положення краю. Галузева структура господарства краю. Виробничі та торговельні зв'язки. Господарство свого населеного пункту. Підприємство як об'єкт географічного дослідження.

Екологічні проблеми природокористування. Охорона природи у краї. Природно-заповідний фонд (ПЗФ) краю. Громадські природоохоронні організації. Екологічно доцільна поведінка у побуті. Можливості юних туристів-краєзнавців в охороні природи.

Практичні заняття.

Аналіз тематичних карт краєзнавчого атласу. Екскурсія до місцевого краєзнавчого музею, управління статистики. Аналіз статистичних відомостей, що характеризують населення і господарство краю (населеного пункту). Екскурсія на місцеве підприємство. Зустріч із місцевим активістом охорони природи. Екскурсія до об'єкту ПЗФ. Екологічні ігри, вправи екотренінгу («Пікнік» тощо). Геоекологічний моніторинг обраної території.

2.11. Масові туристсько-краєзнавчі заходи (22 год.)

Практичні заняття.

Підготовка та здійснення туристсько-краєзнавчих мандрівок, звітних презентацій, підготовка до зльотів та змагань та участь у них, участь у конкурсах, природоохоронних акціях, відзначення дат екологічного календаря тощо.

Розділ ІІІ. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок (10 год.)

3.1. Правила санітарії та гігієни. Домедична допомога (10 год.)

Правила особистої гігієни, особливості їхнього дотримання у туристській мандрівці. Гігієна одягу та взуття. Загартовування: принципи, чинники, технології. Вплив шкідливих звичок на організм. Режим дня.

Захворювання, які найчастіше трапляються під час подорожей (простудні, інфекційні кишкові, харчові отруєння, переохолодження, тепловий та сонячний удари тощо), їх симптоми, лікування, профілактика. Травми (потертості, мозолі, забої, розтяги, вивихи, переломи, поранення ріжучими та колючими предметами, укуси кліщів, комах, змій, звірів, опіки тощо), дії при травмуванні, профілактика. Допомога потопаючому. Склад похідної аптечки. Правила та способи транспортування потерпілого.

Виклики, пов'язані з небезпечними ситуаціями, що виникають у місцях перебування вихованців. Правила поведінки вихованців при загрозах життю і здоров'ю.

Практичні заняття.

Вправляння у призначенні вмісту аптечки, накладанні пов'язок і шин. Транспортування «потерпілого» різними способами. Залік із надання домедичної допомоги (тестова і практична частини). Ознайомлення з маршрутами до найближчого укриття.

Розділ IV. Туристсько-спортивна підготовка (28 год.)

4.1. Спортивне орієнтування. Топографічна підготовка (10 год.)

Загальні відомості про спортивне орієнтування. Способи орієнтування на місцевості за компасом, небесними світилами та природними ознаками. Визначення сторін горизонту. Поняття про азимут, масштаби карт. Умовні знаки спортивних карт.

Практичні заняття.

Рух на місцевості з орієнтуванням за картою та легендою. Визначення сторін горизонту за компасом. Рух за вказаним азимутом.

4.2. Туристське спорядження (2 год.)

Загальні вимоги до спорядження (маса, надійність, компактність, естетичність, відповідність призначенню). Групове, індивідуальне, спеціальне та саморобне спорядження.

Практичні заняття.

Підготовка та ремонт спорядження. Укладка рюкзака.

4.3. Туристський побут. Організація харчування в краєзнавчій експедиції (6 год.)

Загальні вимоги до місць бівуаків. Планування бівуаку. Послідовність виконання робіт при облаштуванні бівуаку, екологічно доцільна поведінка учасників мандрівки. Встановлення наметів. Типи вогнищ, їхнє призначення. Облаштування місця для вогнища. Правила пожежної безпеки. Заготівля дров. Роботи зі згортання табору.

Вимоги до продуктів харчування у туристсько-краєзнавчій мандрівці. Зберігання продуктів харчування. Режим харчування під час мандрівки. Особливості приготування їжі у польових умовах. Особиста безпека під час перебування біля вогнища. Безпека під час використання дикорослих рослин у їжу.

Практичне заняття.

Моделювання ситуацій, пов’язаних із облаштуванням бівуаку. Встановлення наметів.

Складання меню для туристсько-краєзнавчих мандрівок різної тривалості, аналіз запропонованих меню. Розпалювання вогнищ різних типів, приготування простих страв.

4.4. Техніка пішохідного туризму (6 год.)

Правила безпеки занять з пішохідного туризму.

Практичні заняття.

Рух групи в поході. Стрій туристської групи. Особливості руху туристської групи в певному районі. Способи подолання перешкод. Забезпечення правил безпеки життєдіяльності при подоланні перешкод.

4.5. Підготовка до літньої експедиції (4 год.)

Мета та завдання експедиції. Вивчення району експедиції. Методи збирання краєзнавчих матеріалів. Польовий зошит та польовий щоденник, вимоги до їх ведення, спеціальні запитальники.

Практичні заняття.

Розподіл обов'язків між членами групи. Робота з картографічним матеріалом з метою розробки маршруту експедиції. Складання кошторису та матеріальне забезпечення експедиції.

Розділ V. Фізична підготовка та безпека життєдіяльності (20 год.)

5.1. Правила безпеки занять фізичною підготовкою. Загальна фізична підготовка (14 год.)

Ранкова гімнастика – один з факторів фізичної підготовки юних туристів-краєзнавців. Час, умови і місце проведення ранкової гімнастики. Похідний крок. Вправи для ніг, присідання та стрибки. Гігієна гімнастичних вправ. Вправи без предметів та на гімнастичних снарядах. Біг на різні дистанції. Стрибки в довжину та висоту.

Практичні заняття.

Розучування кількох комплексів ранкової гімнастики та техніки оздоровчого бігу, правильного дихання. Біг на 50 та 100 метрів, спеціальні бігові вправи, стрибки в довжину та через перешкоди. Удосконалення техніки плавання.

5.2. Спортивні та рухливі ігри. Правила проведення ігор. Правила безпеки участі в іграх. (6 год.)

Ознайомлення з правилами проведення спортивних та рухливих ігор.

Практичні заняття.

Спортивні ігри. Українські народні ігри.

Розділ VI. Підсумки навчального року (10 год.)

6.1 Екскурсія. Підготовка до літньої туристсько-краєзнавчої експедиції. (8 год.)

Практичні заняття.

Проведення оглядової екскурсії за певною темою.

6.2. Підбиття підсумків роботи гуртка за рік (2 год.)

Практичні заняття.

Відзначення кращих вихованців гуртка. Завдання на літо.

Розділ VII. Туристсько-краєзнавча експедиція (або виконання проєктів)

Підготовка туристсько-краєзнавчої подорожі як форми комплексного закріплення та реалізації набутих вихованцями знань, умінь та навичок у навчальному.

Практичні заняття.

Туристсько-краєзнавча експедиція.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Вихованці мають знати і розуміти:

- правила безпеки життєдіяльності під час занять;
- права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок;
- сутність базової географічної термінології відповідно до змісту програми;
- віхи розвитку географічного краєзнавства у краї;
- зміни у природі краю впродовж історичного часу;
- характерні риси природи краю відповідно до змісту програми;
- найголовніші характеристики населення краю;
- економіко-географічне положення краю та галузеву спеціалізацію його господарства;
- чинники негативного впливу господарської діяльності на довкілля та здоров'я населення краю;
- перелік та основний зміст документів, що складають нормативну базу охорони природи у краї;
- провідні об'єкти ПЗФ краю;
- вимоги до облаштування туристського побуту, організації харчування в польових умовах;
- правила санітарії та гігієни у поході чи експедиції;
- фактори ризику, заходи профілактики погіршення здоров'я та правила надання нескладної домедичної допомоги під час мандрівки.

Вихованці мають вміти і застосовувати:

- працювати з краєзнавчою та спеціальною літературою, картами, Інтернет-ресурсами, іншими джерелами знань, необхідними для опанування програмового матеріалу, робити самостійні висновки на підставі аналізу інформації;
- визначати типових представників рослинного і тваринного світу краю за зовнішнім виглядом, слідами життєдіяльності;
- характеризувати взаємопов'язаність природи, населення і господарства на краєзнавчому матеріалі;
- виконувати дослідження за опанованими методиками з використанням необхідних інструментів;
- використовувати туристське спорядження;
- надати нескладну домедичну допомогу;
- облаштувати туристський побут у польових умовах.

Вихованці мають набути досвід:

- участі у роботі самоврядування гуртка;
- виконання простих географічних краєзнавчих досліджень;
- оформлення звіту про краєзнавчу експедицію;

- спілкування з представниками наукових, природоохоронних, господарських закладів, установ, підприємств тощо;
- участі у масових туристсько-краєзнавчих заходах;
- участі у туристських змаганнях;
- участі у туристських мандрівках, організації безпечної та екологічно доцільної життєдіяльності у польових умовах.

Основний рівень, третій рік навчання

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Назва розділу, теми	Кількість годин		
		Усього	В тому числі	
			Теоре-тичних	Прак-тичних
1	*2*	*3*	*4*	*5*
1.	**Розділ І. Вступ**	***6***	***3***	***3***
1.1.	Вступне заняття	2	1	1
1.2.	Безпека життєдіяльності під час навчальних занять та туристсько-краєзнавчих мандрівок	4	2	2
2.	**Розділ ІІ. Географічне краєзнавство**	***146***	***21***	***125***
2.1.	Повторення навчального матеріалу, набутих умінь та навичок за попередній навчальний рік	4	-	4
2.2.	Опрацювання матеріалів літньої туристсько-краєзнавчої експедиції. Підготовка звіту	12	1	11
2.3.	Сучасний етап розвитку вітчизняного географічного краєзнавства. Географічне краєзнавство як складова географічної науки	16	4	12
2.4.	Підготовка та написання краєзнавчо-дослідницької роботи	50	10	40
2.5.	Облаштування краєзнавчої географічної експозиції	24	6	18
2.6	Масові туристсько-краєзнавчі заходи	40	-	40
3.	**Розділ ІІІ. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок**	***10***	***4***	***6***
3.1.	Правила санітарії та гігієни. Домедична допомога. Виклики, пов’язані з небезпечними ситуаціями, що виникають у місцях перебування вихованців. Правила поведінки вихованців при загрозах життю і здоров’ю.	10	4	6
4.	**Розділ ІV. Туристсько-спортивна підготовка**	***24***	***4***	***20***

4.1.	Спортивне орієнтування. Топографічна підготовка	8	2	6
4.2.	Туристське спорядження	2	-	2
4.3.	Туристський побут. Організація харчування в краєзнавчій експедиції	6	1	5
4.4.	Техніка пішохідного туризму	6	1	5
4.5.	Підготовка до літньої експедиції	2	-	2
5.	**Розділ V. Фізична підготовка та безпека життєдіяльності**	***20***	***2***	***18***
5.1.	Правила безпеки занять фізичною підготовкою. Загальна фізична підготовка.	14	1	13
5.2.	Спортивні та рухливі ігри. Правила проведення ігор. Правила безпеки участі в іграх	6	1	5
6.	**Розділ VI. Підсумки навчального року**	***10***	**-**	***10***
6.1.	Екскурсія. Підготовка до літньої туристсько-краєзнавчої експедиції	8	-	8
6.2.	Підбиття підсумків навчального року	2	-	2
7.	**Розділ VII. Туристсько-краєзнавча експедиція (або виконання проєктів)**	**Поза**	**сіткою**	**годин**
	Разом	216	34	182

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Розділ І. Вступ (6год.)

1.1. Вступне заняття (2 год.)

Актуалізація основних відомостей про туризм і географічне краєзнавство за попередній рік навчання в гуртку. Мета, завдання, зміст, орієнтовне планування роботи гуртка на поточний навчальний рік.

Практичне заняття.

Визначення з темами пошуково-дослідницьких робіт у поточному навчальному році, розподіл на групи. Питання самоврядування в гуртку.

1.2. Безпека життєдіяльності під час навчальних занять та туристсько-краєзнавчих мандрівок (4 год.)

Безпека життєдіяльності під час теоретичних та практичних занять. Чинники небезпеки, зумовлені військовою агресією російської федерації. Електробезпека та пожежна безпека. Правила дорожнього руху. Норми поведінки у громадських місцях, у транспорті, на водоймах тощо. Безпека поводження з незнайомими людьми та підозрілими предметами. Права та обов’язки учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок відповідно до чинної нормативної бази організації та проведення туристських спортивних походів, екскурсій, подорожей з учнівською та студентською молоддю. Загальні правила поведінки під час походів, екскурсій, подорожей (актуалізація).

Практичні заняття.

Виконання завдань на засвоєння правил безпечної життєдіяльності (у формі гри або тренінгу). Повторення основних положень Інструкції щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю, Інструкції щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю.

Розділ ІІ. Географічне краєзнавство (146 год.)

2.1. Повторення навчального матеріалу, набутих умінь та навичок за попередній навчальний рік (4 год.)

Практичні заняття.

Актуалізація та перевірка рівня базових знань, умінь та навичок вихованців, набутих у гуртку. Відзначення Всесвітнього дня туризму.

2.2. Опрацювання матеріалів літньої туристсько-краєзнавчої експедиції. Підготовка звіту (12 год.)

Практичні заняття.

Опрацювання польових записів, зібраних матеріалів (робота за розподіленими обов'язками). Складання письмового звіту про експедицію. Консультації з фахівцями (за потребою). Обрання форм презентації результатів. Розробка та оформлення виставки, передача підсумкових матеріалів до навчального кабінету, музею тощо.

2.3. Сучасний етап розвитку вітчизняного географічного краєзнавства. Географічне краєзнавство як складова географічної науки (16 год.)

Зміст, сутність, функції, організаційні форми географічного краєзнавства на сучасному етапі. Об'єкти вивчення, методи досліджень у географічному краєзнавстві. Джерела географічної інформації про рідний край. Інтеграційний потенціал географічного краєзнавства. Практичне значення досліджень з географічного краєзнавства.

Типові завдання з географічного краєзнавства на зльотах юних туристів-краєзнавців.

Практичні заняття.

Екскурсія на географічний факультет, до кафедри географії місцевого вишу. Зустріч із представниками Українського географічного товариства, Національної спілки краєзнавців України. Ознайомлення з прикладами використання різноманітних методів географічних досліджень. Оволодіння можливостями сервісів «Google Earth» та «Google Maps». Вправляння у виконанні типових завдань з географічного краєзнавства, що представлені на зльотах юних туристів-краєзнавців.

2.4. Підготовка та написання краєзнавчо-дослідницької роботи (50 год.)

Етапи дослідницького пошуку. Уміння та навички, необхідні юному дослідникові. Етапи підготовки краєзнавчо-дослідницької роботи.

Конференція учнівської молоді – форма презентації пошукового доробку. Вимоги до доповіді та до тез і статей. Унаочнення виступу. Правила ведення дискусії.

Можливості представлення краєзнавчо-дослідницької роботи географічного спрямування у рамках Всеукраїнських експедицій та акцій учнівської молоді («Моя Батьківщина – Україна», «Мій рідний край» тощо). Особливості всеукраїнських та регіональних конференцій учнівської молоді.

Практичні заняття.

Ознайомлення зі зразками краєзнавчо-дослідницьких робіт географічного спрямування, матеріалами конференцій учнівської молоді. Складання проєкту пошукової роботи та розподіл обов'язків у пошуковій групі. Коректне формулювання теми краєзнавчо-дослідницької роботи, мети та завдань дослідження, розробка орієнтовної структури роботи, пошук літератури та джерел за обраною темою. Написання та оформлення роботи, підготовка додатків. Консультації з фахівцями. Підготовка виступів, тез (статей), презентацій для участі у конференціях учнівської молоді, вправляння у виступі перед аудиторією.

2.5. Облаштування краєзнавчої географічної експозиції (24 год.)

Положення про музеї при закладах дошкільної, загальноосвітньої, позашкільної та професійної (професійно-технічної) освіти, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України. Базова музейна термінологія. Принципи побудови, типова структура географічної експозиції. Комплектування фондів. Екскурсія – провідна форма роботи музею.

Практичні заняття.

Екскурсія до музею при закладі освіти, де є географічна або тематично споріднена експозиція. Облаштування (або оновлення, розширення) краєзнавчої географічної експозиції у своєму навчальному закладі (за відсутності умов – облаштування географічного куточка, тематичної виставки). Консультації з фахівцями (за потребою). Розробка екскурсії, вправляння у веденні екскурсії (або презентації виставки).

2.6. Масові туристсько-краєзнавчі заходи (40 год.)

Практичні заняття.

Підготовка та здійснення туристсько-краєзнавчих мандрівок, підготовка до змагань, зльотів, конференцій та участь у них, участь у конкурсах, природоохоронних акціях, конференціях учнівської молоді тощо.

Розділ ІІІ. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок (10 год.)

3.1. Правила санітарії та гігієни. Домедична допомога (10 год.)

Правила особистої гігієни, особливості їхнього дотримання у туристській мандрівці. Гігієна одягу та взуття. Загартовування: принципи, чинники, технології. Вплив шкідливих звичок на організм. Режим дня.

Захворювання, які найчастіше трапляються під час подорожей (простудні, інфекційні кишкові, харчові отруєння, переохолодження, тепловий та сонячний удари тощо), їх симптоми, лікування, профілактика. Травми (потертості, мозолі, забої, розтяги, вивихи, переломи, поранення ріжучими та колючими предметами, укуси кліщів, комах, змій, звірів, опіки тощо), дії при травмуванні, профілактика. Допомога потопаючому. Склад похідної аптечки. Правила та способи транспортування потерпілого.

Виклики, пов'язані з небезпечними ситуаціями, що виникають у місцях перебування вихованців. Правила поведінки вихованців при загрозах життю і здоров'ю.

Практичні заняття.

Вправляння у призначенні вмісту аптечки, накладанні пов'язок і шин. Транспортування «потерпілого» різними способами. Залік із надання домедичної допомоги (тестова і практична частини). Ознайомлення з маршрутами до найближчого укриття.

Розділ IV. Туристсько-спортивна підготовка (24 год.)

4.1. Спортивне орієнтування. Топографічна підготовка (8 год.)

Загальні відомості про спортивне орієнтування. Способи орієнтування на місцевості за компасом, небесними світилами та природними ознаками. Визначення сторін горизонту. Поняття про азимут, масштаби карт. Умовні знаки спортивних карт.

Практичні заняття.

Рух на місцевості з орієнтуванням за картою та легендою. Визначення сторін горизонту за компасом. Рух за вказаним азимутом.

4.2. Туристське спорядження (2 год.)

Загальні вимоги до спорядження (маса, надійність, компактність, естетичність, відповідність призначенню). Групове, індивідуальне, спеціальне та саморобне спорядження.

Практичні заняття.

Підготовка та ремонт спорядження. Укладка рюкзака.

4.3. Туристський побут. Організація харчування в краєзнавчій експедиції (6 год.)

Загальні вимоги до місць бівуаків. Планування бівуаку. Послідовність виконання робіт при облаштуванні бівуаку, екологічно доцільна поведінка учасників мандрівки. Встановлення наметів. Типи вогнищ, їхнє призначення. Облаштування місця для вогнища. Правила пожежної безпеки. Заготівля дров. Роботи зі згортання табору.

Вимоги до продуктів харчування у туристсько-краєзнавчій мандрівці. Зберігання продуктів харчування. Режим харчування під час мандрівки. Особливості приготування їжі у польових умовах. Особиста безпека під час перебування біля вогнища. Безпека під час використання дикорослих рослин у їжу.

Практичне заняття.

Моделювання ситуацій, пов'язаних із облаштуванням бівуаку. Встановлення наметів.

Складання меню для туристсько-краєзнавчих мандрівок різної тривалості, аналіз запропонованих меню. Розпалювання вогнищ різних типів, приготування простих страв.

4.4. Техніка пішохідного туризму (6 год.)

Правила безпеки занять з пішохідного туризму.

Практичні заняття.

Рух групи в поході. Стрій туристської групи. Особливості руху туристської групи в певному районі. Способи подолання перешкод. Забезпечення правил безпеки життєдіяльності при подоланні перешкод.

4.5. Підготовка до літньої експедиції (2 год.)

Мета та завдання експедиції. Вивчення району експедиції. Методи збирання краєзнавчих матеріалів. Польовий зошит та польовий щоденник, вимоги до їх ведення, спеціальні запитальники.

Практичні заняття.

Розподіл обов'язків між членами групи. Робота з картографічним матеріалом з метою розробки маршруту експедиції. Складання кошторису та матеріальне забезпечення експедиції.

Розділ V. Фізична підготовка та безпека життєдіяльності (20 год.)

5.1. Правила безпеки занять фізичною підготовкою. Загальна фізична підготовка (14 год.)

Ранкова гімнастика – один з факторів фізичної підготовки юних туристів-краєзнавців. Час, умови і місце проведення ранкової гімнастики. Похідний крок. Вправи для ніг, присідання та стрибки. Гігієна гімнастичних вправ. Вправи без предметів та на гімнастичних снарядах. Біг на різні дистанції. Стрибки в довжину та висоту.

Практичні заняття.

Розучування кількох комплексів ранкової гімнастики та техніки оздоровчого бігу, правильного дихання. Біг на 50 та 100 метрів, спеціальні бігові вправи, стрибки в довжину та через перешкоди. Удосконалення техніки плавання.

5.2. Спортивні та рухливі ігри. Правила проведення ігор. Правила безпеки участі в іграх. (6 год.)

Ознайомлення з правилами проведення спортивних та рухливих ігор.

Практичні заняття.

Спортивні ігри. Українські народні ігри.

Розділ VI. Підсумки навчального року (10 год.)

6.1 Екскурсія. Підготовка до літньої туристсько-краєзнавчої експедиції. (8 год.)

Практичні заняття.

Проведення оглядової екскурсії за певною темою.

6.2. Підбиття підсумків роботи гуртка за рік (2 год.)

Практичні заняття.

Відзначення кращих вихованців гуртка. Завдання на літо.

Розділ VII. Туристсько-краєзнавча експедиція (або виконання проєктів)

Підготовка туристсько-краєзнавчої подорожі як форми комплексного закріплення та реалізації набутих вихованцями знань, умінь та навичок у навчальному.

Практичні заняття.

Туристсько-краєзнавча експедиція.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Вихованці мають знати і розуміти:

- правила безпеки життєдіяльності під час занять;
- права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих мандрівок;
- зміст та сутність географічного краєзнавства на сучасному етапі його розвитку;
- сутність географічної термінології відповідно до змісту програми;
- можливості для презентації власного краєзнавчо-дослідницького доробку в регіоні та на загальнодержавному рівні;
- принципи побудови типової географічної експозиції у музеї закладу освіти та основні положення відповідної нормативної бази;
- загальні вимоги до туристського спорядження, необхідного для мандрівки, його характеристики;
- правила санітарії та гігієни у поході чи експедиції;
- фактори ризику, заходи профілактики погіршення здоров'я та правила надання домедичної допомоги під час мандрівки.

Вихованці мають вміти і застосовувати:

- працювати з краєзнавчою та спеціальною літературою, картами, Інтернет-ресурсами, іншими джерелами знань, необхідними для опанування програмового матеріалу, робити самостійні висновки на підставі аналізу інформації;
- виконувати дослідження за опанованими методиками з використанням необхідних інструментів;
- виконувати типові завдання з географічного краєзнавства на зльотах юних туристів-краєзнавців;

- виконувати завершені краєзнавчо-дослідницькі роботи (індивідуально чи у складі групи) та презентувати їх на конференціях учнівської молоді;
- готувати конкурсні краєзнавчо-дослідницькі роботи (індивідуально чи у складі групи) в рамках всеукраїнських експедицій учнівської молоді;
- використовувати туристське спорядження;
- надати домедичну допомогу;
- облаштувати туристський побут у польових умовах.

Вихованці мають набути досвід:
- участі у роботі самоврядування гуртка;
- виконання географічних, геоекологічних краєзнавчих досліджень;
- оформлення звіту про краєзнавчу експедицію;
- оформлення та презентації власного пошукового доробку;
- спілкування з представниками наукових, природоохоронних, господарських закладів, установ, підприємств, органів місцевого самоврядування, ЗМІ тощо;
- участі у масових туристсько-краєзнавчих заходах;
- участі у туристських мандрівках, організації безпечної та екологічно доцільної життєдіяльності у польових умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко Є. Екологічніігри // Рідна школа. – 1995. – № 10-11. – С. 40-41.
2. Борейко В.Є., Пустовіт Н.А. Екологічна етика та гуманне ставлення до тварин і рослин: Метод. посібник для вчителів. – К.: Київський еколого-культурний центр, Асоціація зоозахисних організацій України, 2011. – 80 с.
3. Бочко М., Бочко І. Методика проведення досліджень на місцевості. 6-й клас // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2014. – № 16. – С. 13-25.
4. Вакулюк П.Г. Оповіді про дерева. – К.: Урожай, 1991. – 296 с.
5. Герасименко Н.П., Манукало В.О. Методика польових фізико-географічних досліджень: Посібник. – К., 1993. – 42 с.
6. Денисик Г.І. Основні етапи розвитку географії в Україні // Географія та основи економіки в школі. – 1998. – № 1. – С. 6-9; № 3. – С. 9-14.
7. Захарченко Е.А. Вивчення та опис ґрунтового розрізу // Основи спостережень за станом довкілля / За ред. С.М. Панченка, Л.В. Тихенко. – Суми: Університетська книга, 2013. – С. 118-138.
8. Інструкція щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю; Інструкція щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю (наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої роботи» від 02.10.2014 № 1124, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 27.10.2014 за № 1341/261178)[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1340-14
9. Копилець Є.В. Використання поняття «цінності природи» в теорії екологічного виховання: історія та перспективи // Гуманізація навчально-виховного процесу: Зб. наук. пр. / За заг. ред. В.І. Сипченка. – Слов'янськ: СДПУ, 2008. – Вип. XLII. – С. 112-119.

10. Копилець Є.В. Екологічне виховання в туристському поході // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2011. – № 32. – С. 3-7.

11. Копилець Є.В. Екологічне виховання у роботі учнівських туристсько-краєзнавчих об'єднань географічного спрямування // Географія та основи економіки в школі. – 2007. – № 7. – С. 32-35.

12. Копилець Є. До проблеми створення шкільного географічного музею // Музейна педагогіка в науковій освіті: Зб. тез доповідей учасників І Всеукр. наук.-пр. конф., 28 листопада 2019 р., м. Київ. – Біла Церква: Вид-во «Авторитет» ФОП Курбанова Ю. В., 2019. – С. 207-211.

13. Копилець Є.В. Завдання з географії на Всеукраїнських зльотах юних туристів-краєзнавців // Освітні й наукові виміри географії: Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. / Відп. ред. С.М. Шевчук. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 291-294.

14. Копилець Є. В. Методичні зауваги щодо вивчення початкового етапу розвитку географічного краєзнавства у туристсько-краєзнавчому гуртку // Четверті Сумські наукові географічні читання: Зб.матеріалів Всеукр. наук. конф. (Суми, 11-13 жовтня 2019 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/10940/1/Копилець%20Є.%20В.%20Методичні%20зауваги.pdf

15. Копилець Є. Організація інтегрованих краєзнавчих досліджень як засіб формування ключових компетентностей учнівської молоді // Позашкілля. – 2019. – № 12. – С. 58-63.

16. Копилець Є.В. Рекреаційний потенціал як об'єкт краєзнавчого дослідження учнівської молоді // Актуальні проблеми дослідження довкілля: Зб. наук. пр. (за матеріалами VII Міжнарод.наук. конф., присвяченої 80-річчю з дня заснування Ботанічного саду СумДПУ імені А.С. Макаренка, 12-14 жовтня 2017 р., м. Суми). – Суми: ФОП Цьома С.П., 2017. – С. 274–276.

17. Копилець Є.В. Урахування специфіки довкілля як чинник оптимізації екологічного виховання міських підлітків засобами географічного краєзнавства // Гуманітарний вісник ДНВЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: Наук.-теор. зб. Спец. вип.: Педагогіка. – Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2009. – С. 188-191.

18. Корнєєв О.В. Методика шкільного географічного краєзнавства. – Х.: Вид. гр. «Основа», 2007. – 144 с.

19. Корнєєв О.В. Розвиток географічного краєзнавства в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Географія та основи економіки в школі. – 2005. – № 3. – С. 42-45.

20. Корнєєв О.В. Українські дослідники-краєзнавці // Корнєєв В.П., Корнєєв О.В. Видатні мандрівники, мореплавці та дослідники-краєзнавці. – Х.: Вид. гр. «Основа», 2005. – С. 176-215.

21. Корнєєв О.П. Юним фенологам. – К.: Рад. школа, 1984. – 40 с.

22. Кострица М.Ю. Витоки географічного краєзнавства в Україні // Географія та основи економіки в школі. – 2000. – № 1. – С. 31-33; № 2. – С. 34-35.

23. Кострица М.Ю. Початки географічного краєзнавства в Україні (XVIII –50-ті роки XIX ст.) // Географія та основи економіки в школі. – 2001. – № 1. – С. 44-45; № 3. – С. 35-37; № 6. – С. 25-26.

24. Кострицяя М.Ю., Обозний В.В. Шкільна краєзнавчо-туристична робота: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1995. – 223 с.

25. Кравчук О.П. Передумови та реалії формування краєзнавчої компетентності в учнів старшої школи // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2016. – № 11. – С. 69-73.

26. Крачило М.П., Серебрій В.С. Географія: практичні заняття на місцевості. – К.: Вид. дім «Шкільний світ»: Вид. Л. Галіцина, 2006. – 128 с.

27. Крачило М.П. Краєзнавство і туризм: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1994. – 191 с.

28. Кудак А.І. Використання експонатів шкільного музею на уроках географії // Таврійський вісник освіти. – 2016. – № 2. – С. 108-112.

30. Міщенко М. О. Народний календар. – К. : Веселка, 1995. – 126 с.

31. Наровлянський О. Д., Наровлянська М.Д., Пустовойт В.О. Шкільний туризм. – К.: Шкільний світ, 2009. – 128 с.

32. Обозний В.В. Краєзнавство: Навч. посібник-практикум. – Вид. 2-ге, доп. – К.: Науковий світ, 2004. – 240 с.

33. Олішевська Ю. А. Шкільне географічне краєзнавство: Навч. посібник. – К: ФОП Кравченко, 2020. – 175 с.

34. Позняк С. Ґрунт – феномен природи // Географія та основи економіки в школі. – 2005. – № 2. – С. 46-49.

35. Поліхун Н.І. Як стати дослідником. – Вид. 2-ге, доп. – К.: ТОВ «Праймдрук», 2012. – 224 с.

36. Прокопчук В.С. Шкільне краєзнавство: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2011. – 338 с.

37. Пустовіт Н.А., Колонькова О.О., Пруцакова О.Л. Школа екологічного вчинку: Метод. рекомендації. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – 36 с.

38. Скуратівський В.Т. Місяцелік: Український народний календар. – К.: Мистецтво, 1993. – 189 с.

39. Стадник О.Г. Літня практика з географії. – Х.: Вид. гр. «Основа», 2004. – 112 с.

40. Туристсько-краєзнавча робота у вищому педагогічному навчальному закладі: організаційні та методичні аспекти: Навч. посібник / Тімець О.В., Серебрій В.С., Грабовський Ю.А., Шипко А.Л. – Умань: Візаві, 2006. – 237 с.

41. Формування культури екологічної поведінки учнів основної школи: Метод. посібник / Пустовіт Н.А., Колонькова О.О., Пруцакова О.Л. та ін. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – 156 с.

42. Швець М., Швець Н. Краєзнавство й туризм у системі навчально-виховної роботи // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2009. – № 28. – С. 3-15.

43. Швець М. Як провести шкільний туристично-екологічний зліт // Географія та економіка в рідній школі. – 2017. – № 2. – С. 16-24.

44. Яришева Н.Ф. Основи природознавства: Природа України: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1995. – 335 с.

45. Методичні рекомендації до навчальної програми з позашкільної освіти оздоровчого напряму «Основи життєдіяльності в умовах бойових дій» лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України. Електронний ресурс: https://mon.gov.ua/ua/news/osnovi-bezpeki-zhittyediyalnosti-v-umovah-bojovih-dij-metodichni-rekomendaciyi-dlya-pozashkillya